

Djelovanje temperamenta na psihosocijalno funkcioniranje adolescenata

Mikelin, Lucija

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:199:354907>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA

Lucija Mikelin

DJELOVANJE TEMPERAMENTA NA
PSIHOSOCIJALNO FUNKCIONIRANJE
ADOLESCENATA

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA

Lucija Mikelin

DJELOVANJE TEMPERAMENTA NA
PSIHOSOCIJALNO FUNKCIONIRANJE
ADOLESCENATA

ZAVRŠNI RAD

Mentorica: doc.dr.sc. Linda Rajhvajn Bulat

Zagreb, 2021.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Pretpostavke i klasifikacije temperamenta.....	3
3. Pregled istraživanja o djelovanju dimenzija temperamenta na razvoj internaliziranih i eksternaliziranih problema adolescenata.....	6
3.1. <i>Istraživanja dimenzija temperamenta i internaliziranih problema u adolescenciji.</i>	6
3.2. <i>Istraživanja dimenzija temperamenta i eksternaliziranih problema u adolescenciji</i>	10
4. Psihosocijalno funkcioniranje adolescenata	13
5. Odnos adolescenata i roditelja te roditeljsko ponašanje	17
6. Rasprava o važnosti uloge socijalnih radnika	19
7. Zaključak	22
Literatura.....	24

Djelovanje temperamenta na psihosocijalno funkcioniranje adolescenata

Sažetak: Ovaj rad bavi se ulogom temperamenta u psihosocijalnom razvoju adolescenata. Prikazana su istraživanja o utjecaju temperamenta na razvoj internaliziranih problema, a potom i na razvoj eksternaliziranih problema u adolescenciji. Slijedi prikaz istraživanja koja govore o ulozi koju imaju privrženost, roditeljsko ponašanje i odnos roditelja i adolescenata na njihov razvoj i psihosocijalno funkcioniranje, te kako postojanje internaliziranih, odnosno eksternaliziranih problema utječe na psihosocijalno funkcioniranje u adolescenciji. Na kraju rada govori se zašto je za socijalne radnike bitno poznavati teorije razvoja djece i mladih, osobito teoriju privrženosti, što se nalazi u podlozi internaliziranih i eksternaliziranih problema, zašto je važno znati da razvoj sigurne privrženosti ima pozitivan utjecaj na razvoj ostalih odnosa u životu adolescenata, te zašto je bitno prepoznati ulogu temperamenta u odrastanju i razvoju internaliziranih i eksternaliziranih problema u adolescenciji.

Ključne riječi: temperament, adolescencija, internalizirani problemi, eksternalizirani problemi, psihosocijalni razvoj

The effect of temperament on the psychosocial development of adolescents

Abstract: This paper focuses on the role of temperament in the psychosocial development of adolescents. It presents the research of the influence temperament has in the development of both internalized and externalized problems in adolescence. Next, it shows studies that discuss what role attachment, parental behaviour and parent-adolescent relationship have on the adolescents' psychosocial development, and also how existing internalized and externalized problems affect the psychosocial development in adolescence. Finally, the paper discusses why it is important for social workers to know the developmental theories of children and adolescents, mainly the attachment theory, what lies beneath internalized and externalized problems, why it is important to know that development of secure attachment has a positive impact on the development of other relationships in the adolescents' life, and why it is important to recognize the role temperament has in growing up and in the development of internalized and externalized problems.

Key words: temperament, adolescence, internalized problems, externalized problems, psychosocial development

Izjava o autorstvu rada

Ovime potvrđujem da sam osobno napisala rad:

Djelovanje temperamenta na psihosocijalno funkcioniranje adolescenata

i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (bilo da su u pitanju mrežni izvori, udžbenici, knjige, znanstveni, stručni ili popularni članci) u radu su jasno označeni kao takvi te adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Lucija Mikelin

Datum: 15. rujna 2021.

1. Uvod

Temperament se kao pojam često koristi za određivanje osobina vezanih uz raspoloženja (Smith i sur., 2007), ali se danas uglavnom opširnije određuje kao biološki utemeljena tendencija ponašanja koja se može opažati i mjeriti tijekom prvih nekoliko mjeseci života djeteta (Caspi, Roberts i Shiner, 2005, Shiner, 1998, prema Lacković-Grgin i Penezić, 2018). Ova tendencija uključuje emocionalnu reaktivnost, koja se odnosi na pobuđivanje emocija, motoričke aktivnosti i pažnju, te samoregulaciju koja se odnosi na mogućnost ublažavanja tih tendencija (Jones i sur., 2014). Sposobnost regulacije emocija razvija se u ranom djetinjstvu kroz interakciju s članovima obitelji i podrazumijeva procese odgovorne za nadzor i modifikaciju intenziteta emocionalnih reakcija (Thompson, 1994, prema Brajša-Žganec, 2003), kao i proces samoregulacije koji se odvija kroz procjenu događaja te izbor emocionalnog izražavanja (LaFreniere, 2000, Oatley i Jenkins, 2000, Vander-Zander, 1993; svi prema Brajša-Žganec, 2003).

Shiner (1998, prema Lacković-Grgin i Penezić, 2018) navodi da se temperament iz najranije životne dobi može zamijetiti i kasnije tijekom razvoja, pa je tako sve veći broj istraživanja prema kojima djeca i adolescenti s psihosocijalnim problemima imaju zajedničke osobine ličnosti ili temperamenta (Prior, Smart, Sanson i Oberklaid, 2000, prema Marčinko i Ajduković, 2014; Guerin i sur., 1997), kao što su na primjer samokontrola i ljutnja (Eisenberg i Morris, 2002; Rothbart i Bates, 2006, prema Zhou i sur., 2010).

Istraživanja temperamenta počivaju na istraživanjima njegovih dimenzija koje predstavljaju na koji će način pojedinac reagirati na jednostavne podražaje, a u odnosu na taj način će se onda javiti emocije poput straha, ugođe ili ljutnje (Cloninger, 1987, prema Marčinko i Ajduković, 2014). Za potrebe ovog rada možemo ih „svrstati“ u dvije skupine, pa tako u prvu možemo ubrojiti dimenzije pozitivne i negativne emocionalnosti i dimenziju samokontrole, a u drugu skupinu možemo ubrajati tzv. Cloningerove dimenzije. Dimenzija pozitivne emocionalnosti¹ obuhvaća karakteristike temperamenta među kojima su razina aktivnosti, visok intenzitet ugođe, impulzivnost i sramežljivost (Brajša-Žganec, 2003). Ljutnja, strah,

¹ Pozitivna emocionalnost, odnosno surgencija (eng. *surgency*) (Brajša-Žganec, 2003).

tjeskoba, tuga i niska reaktivnost čine dimenziju negativne emocionalnosti (Brajša-Žganec, 2003), dok se inhibitorna kontrola i niski intenzitet ugođe mogu navesti za dimenziju samokontrole (Rothbart i sur. 1994, prema Brajša-Žganec, 2003), za koju Rothbart i Bates (2006, prema Zhou i sur., 2010) navode da uključuje sposobnost kontroliranja dominantnog, automatskog odgovora (Culbert i sur., 2015) s ciljem aktiviranja subdominantnog odgovora. Još jedna karakteristika temperamenta je zakočenost, odnosno inhibicija, koja se javlja kod djece koja su plašljiva, koja izbjegavaju nove situacije i ljude te koja smanjuju razinu aktivnosti (Vasta i sur., 1998). Kratki prikaz četiri dimenzije temperamenta koje navodi Cloninger (1994, prema Marčinko i Ajduković, 2014), pokazuje da se radi o dimenzijama traženja novosti, izbjegavanja štete, ovisnosti o nagradi i ustrajnosti. Pa je tako, na primjer, dimenzija izbjegavanja štete povezana s kontrolom ponašanja koja se javlja u prisustvu nelagode ili kazne, dimenzija traženja novosti javlja se kod ponašanja u nepoznatim situacijama kad postoji mogućnost nagrade ili izbjegavanja kazne, ovisnost o nagradi karakteristična je kod prije nagrađivanih ponašanja, dok dimenzija ustrajnosti predstavlja težnju za perfekcionizmom unatoč frustracijama ili stresu (Cloninger i sur., 1994, prema Marčinko i Ajduković, 2014).

Sljedeći bitni pojmovi za razumijevanje ovog rada su internalizirani i eksternalizirani problemi. Achenbach 1966. godine uvodi podjelu na internalizirane i eksternalizirane probleme djece i mladih (Achenbach, 1993, prema Novak i Bašić, 2008). Internalizirane probleme čine subskale povlačenja, somatskih poteškoća i anksioznost/depresija (Novak i Bašić, 2008), odnosno, radi se o pretjerano kontroliranim ponašanjima (Macuka, 2008), a eksternalizirani problemi, odnosno nedovoljno kontrolirana ponašanja (Macuka, 2008), obuhvaćaju subskale delikventnog ponašanja i agresivnosti (Novak i Bašić, 2008). Međutim, ova podjela ne znači da se problemi ne mogu javiti istovremeno (Novak i Bašić, 2008). U vezi s problemima u ponašanju najčešće se dovodi ličnost adolescenta (Rajhvajn Bulat i sur., 2019), a za objašnjavanje ličnosti najčešće se koristi Petofaktorski model ličnosti kojeg čine ugodnost, savjesnost, otvorenost, ekstraverzija i neuroticizam, za čije opise se koriste kontrastni parovi pridjeva (Smith i sur., 2007). Ukratko, faktor neuroticizma karakterizira par smiren – zabrinut, faktor ekstraverzije par druželjubiv – povučen, otvorenost par sklon pustolovinama – nesklon pustolovinama, ugodnost

par sebičan – nesebičan, a savjesnost par pouzdan – nepouzdan (McCrae i Costa, 2008, Smith i sur., 2007). S tim u skladu, dosadašnja istraživanja pokazala su da su visoka razina ugodnosti, savjesnosti i otvorenosti (Klimstra i sur., 2010, prema Rajhvajn i sur., 2019) povezane s manje eksternaliziranih problema (Rajhvajn Bulat i sur., 2019). Pokazalo se da su dimenzije ekstraverzije i neuroticizma više povezane s internaliziranim problemima (Klimstra i sur., 2010, prema Rajhvajn Bulat i sur., 2019), iako je istraživanje Kokkinos i sur. (2017, prema Rajhvajn Bulat i sur., 2019) pokazalo da je ekstraverzija negativno, a neuroticizam pozitivno povezan s agresivnosti adolescenata, dok neki autori smatraju da veća ekstraverzija predviđa više eksternaliziranih problema (Deyoung i sur., 2008; Mitsopoulou i Giovazolias, 2015; Van Geel i sur., 2017, svi prema Rajhvajn Bulat i sur., 2019).

Nadalje, jedna od bitnih teorija koja se povezuje s temperamentom je teorija privrženosti Johna Bowlbyja. Ova teorija naglašava da stvaranje ranih veza i kvaliteta brige u najranijoj dobi predstavljaju temelj za kasnije funkcioniranje pojedinca i za formiranje privrženog ponašanja (Bowlby, 1969, prema Ajduković i sur., 2007), kao i temelj niza pozitivnih razvojnih i socijalnih ishoda kod djeteta (Klarin, 2006, prema Ajduković, 2007). Za stvaranje privrženosti značajan je i socijalni kontekst u kojem se stvaraju socijalni i emocionalni odnosi, na što utječe i djetetov temperament (Vasta i sur., 1998).

Cilj ovog rada je prikazati istraživanja temperamenta, odnosno ulogu njegovih dimenzija u razvoju internaliziranih i eksternaliziranih problema u adolescenciji i cjelokupnom psihosocijalnom funkcioniranju adolescenata. Prikazat će se i važnost roditeljskog ponašanja za psihosocijalnu prilagodbu adolescenata, dok će se na kraju rada prikazati zašto je za socijalne radnike važno poznavanje postavki teorije privrženosti, kao i ulogu temperamenta u odrastanju.

2. Pretpostavke i klasifikacije temperamenta

U proučavanju temperamenta najčešće se postavljaju pitanja njegove nasljednosti, stabilnosti i vidljivosti. U istraživanjima jednojajčanih i dvojajčanih blizanaca utvrđeno je da se barem neki dio temperamenta nasljeđuje (Emde i sur., 1992;

Goldsmith i Campos; 1986, Plomin i sur.; 1993, Saudino i Eaton, 1991; Wilson i Matheney, 1986; svi prema Vasta i sur., 1998), odnosno rezultati su pokazali da postoji više sličnosti kod jednojajčanih blizanaca, što upućuje na ulogu gena u temperamentu (Smith i sur., 2007). Ističe se da je kontinuitet temperamenta funkcija interakcije djetetovih naslijeđenih karakteristika i okoline, a dokaze o tome dalo je ispitivanje blizanaca čiji su rezultati pokazali da su jednojajčani blizanci koji su rasli odvojeno bili slični u sklonosti inhibiranosti i iskazivanju negativnih emocija, iako je ta sličnost bila manja nego kod jednojajčanih blizanaca koji su odrasli zajedno, što s druge strane ukazuje na ulogu okoline (Plomin, 1994, prema Smith i sur., 2007).

Istraživanja su pokazala da određeni aspekti djetetova ponašanja tijekom vremena ostaju stabilni, a najčešće se radi o negativnim emocionalnim reakcijama poput straha i reakcijama na nove okolnosti, kao i o opsegu pažnje i razini aktivnosti (Campos, Campos i Barrett, 1989; Fox, 1989; McDevitt, 1986; Predlow i sur., 1992; Ruddy, 1993; svi prema Vasta i sur., 1998). Teoretičari genetičkog tumačenja temperamenta tvrde da je stabilnost nekog aspekta djetetove reakcije najlakše objasniti pretpostavkom da je ta crta dio djetetove genetičke strukture, dok teoretičari priklonjeni tumačenju o utjecaju okoline tvrde da ta stabilnost može proizaći i iz činjenice da dijete odrasta u nepromjenjivoj okolini (Bates, 1987; Wachs, 1998; svi prema Vasta i sur., 1998). No, upravo crte koje nisu stabilne tijekom godina mogu pružiti dokaze o utjecaju okoline, odnosno, unatoč genetičkoj određenosti, temperamentalno ponašanje ne mora biti stabilno jer neki geni svoj utjecaj uključuju i isključuju tijekom odrastanja (McCall, 1986, Plomin i sur., 1993; svi prema Vasta i sur., 1998, Rothbart, 2011, prema Shiner i sur., 2012). Što se tiče vidljivosti temperamenta, istraživanja su pokazala da su određene razlike u reagiranju kod novorođenčadi vidljive i nakon nekoliko godina, a također se radi o različitim oblicima negativnih reakcija (Plomin i sur., 1993; Riese, 1987; Stifter i Fox, 1990; Worobey i Blajda, 1989; svi prema Vasta i sur., 1998). Međutim, pokazalo se da iako određene razlike mogu odražavati stabilan stil ponašanja, većina tih razlika nestaje (Bates, 1987; prema Vasta i sur., 1998).

Najveći utjecaj na razumijevanje temperamenta, prvenstveno u djetinjstvu, imale su njegove tri klasifikacije, koje su djelovale i kao podloga za brojna daljnja

istraživanja. Prva od njih je Njujorška longitudinalna studija, odnosno NYLS, koju su 1950-ih godina 20. stoljeća razvili Alexander Thomas i Stella Chess. Ova studija bavila se istraživanjem grupe novorođenčadi s ciljem proučavanja dječjeg temperamenta i značenja koje ima za psihološku prilagodbu (Vasta i sur., 1998). Autori su analizom razgovora s roditeljima djece razvili devet bihevioralnih dimenzija načina reagiranja kod djece, a zatim su procjenom djece na ovim dimenzijama razvili tri široka tipa temperamenta – ugodni, teški i suzdržani tip (Vasta i sur., 1998). Treba napomenuti kako je ova tipologija dobila i određenu empirijsku potporu primjenom suvremenih metodologija (Lacourse i sur., 2002, prema Shiner i sur., 2012), pa su tako u novijem radu tipovi označeni kao otporni, nedovoljno kontrolirani i prekomjerno kontrolirani (Caspi i Shiner, 2006, prema Shiner i sur., 2012), dok su neki istraživači zamijenili i pojam „teško dijete“ pojmom „otporo na kontrolu“ (Bates, Pettit, Dodge i Ridge, 1998, prema Shiner i sur., 2012), prepoznajući tako da određene osobine nisu nužno teške za sve roditelje (Paulussen-Hoogeboom, Stams, Hermanns i Peetsma, 2007, prema Shiner i sur., 2012), te da takav temperament ne mora dovesti do razvoja psiholoških problema ako se roditelji znaju nositi s takvim djetetom (Vulić-Prtorić, 2002, prema Novak i Bašić, 2008).

Buss i Plomin (1984, 1986, prema Vasta i sur., 1998) razvili su EAS model koji objedinjuje dimenzije emocionalnosti, aktivnosti i socijabilnosti koje su trajne kroz niz godina i koje su pod utjecajem gena, što je prema njihovoj teoriji najvažnije (Vasta i sur., 1998), pa su upravo zbog toga iz originalne teorije izostavili dimenziju impulzivnosti. Međutim, nedavna istraživanja su pokazala kako je impulzivnost nasljedna, te tako ipak zadovoljava njihov kriterij za dimenziju temperamenta (Buss, 1995; Gagne i Saudino, 2010; prema Shiner i sur., 2012).

Treća klasifikacija, odnosno perspektiva, je perspektiva Mary Rothbart iz 1986. godine, koja se očituje u vezama između temperamenta, biološke reaktivnosti i samoregulacije (Rothbart i Derryberry, 1981; prema Shiner i sur., 2012). Prema ovom modelu, temperament odražava individualne razlike u područjima reaktivnosti i samoregulacije (Rothbart, 1986), te drži da urođene crte temperamenta u interakciji

s djetetovom okolinom određuju prirodu i kvalitetu dječjih socijalnih interakcija (Vasta i sur., 1998).

3. Pregled istraživanja o djelovanju dimenzija temperamenta na razvoj internaliziranih i eksternaliziranih problema adolescenata

3.1. Istraživanja dimenzija temperamenta i internaliziranih problema u adolescenciji

Internalizirane probleme djece i mladih je teže uočiti od eksternaliziranih (Novak i Bašić, 2008). Istraživanja u zapadnim zemljama pokazala su da se kod približno 10% djece i mladih može govoriti o depresivnom poremećaju, dok se kod 2 do 5% djece mogu pronaći anksiozni simptomi (Oatley i Jenkins, 2003, prema Novak i Bašić, 2008). S druge strane, rezultati različitih istraživanja internaliziranih problema u adolescenciji također su pokazali smanjivanje separacijske i generalizirane anksioznosti od 12. do 20. godine (Nelemans i sur., 2014, prema Meeus, 2016) i mali porast simptoma depresije u istom razdoblju (Hale i sur., 2009, prema Meeus, 2016).

U ovom dijelu rada navest će se na koji način su dimenzije temperamenta povezane s pojavom internaliziranih problema, te o kojim se internaliziranim problemima radi.

Generalno govoreći, prediktori razvoja internaliziranih problema mogu se podijeliti u nekoliko skupina. U svom radu Novak i Bašić (2008) prediktore razvoja internaliziranih problema djece i mladih prikazuju u tablici², ali za potrebe ovog rada prediktori će se navesti tekstualno. Za karakteristike adolescenta navode se zakočenost, povučenost, negativna samoevaluacija i reakcija na nove podražaje i nisko samopoštovanje; kod ponašanja roditelja ističu se anksiozni i nesigurni roditelji, prezaštitnički roditeljski stil, nasilje i/ili konflikti u obitelji, psihopatologija roditelja i zanemarivanje; kod socijalnih kompetencija adolescenata prediktori su poteškoće u odnosima, povlačenje, izbjegavanje socijalnih situacija te osamljivanje, a posljednji su okolinski faktori koji između ostalog uključuju stresne životne

²Rizični čimbenici i važni prediktori razvoja internaliziranih problema (prilagođeno prema Weiss, Susser i Catron, 1998; Oland i Shaw, 2006; Greenberg i sur., 1999; Vulić-Prtorić, 2002, prema Novak i Bašić, 2008).

dogadaje, siromaštvo, odbacivanje od strane vršnjaka, odvajanje djeteta od obitelji (Novak i Bašić, 2008). Naravno, samo postojanje ovih čimbenika ne znači da će doći do razvoja internaliziranih problema, ali u kombinaciji s određenim dimenzijama temperamenta, njihov je razvoj vjerojatniji.

Kao što je spomenuto u uvodu, pod pojmom samokontrole smatra se sposobnost kontroliranja automatskog odgovora sa svrhom aktiviranja manje automatskog odgovora (Culbert i sur., 2015). Pregledom istraživanja vidljivo je da su visoke razine samokontrole djelovale kao zaštitni čimbenik kod razvoja depresije (Dolcini-Catania, 2020), odnosno da su niske razine samokontrole predstavljale čimbenik rizika. U tom smjeru ide istraživanje Gulley i sur. (2015) koji su se bavili ispitivanjem interakcije temperamenta i stresora kao prediktora depresivnih i anksioznih simptoma kod mladih u dobi od 7 do 16 godina (Gulley i sur., 2015). Njihovi nalazi, kao i nalazi Yap i sur. (2011), pokazuju da pri niskim razinama stresa, visoke razine samokontrole štite od razvoja simptoma depresije i anksioznosti među mladima s visokom razinom negativne emocionalnosti (Gulley i sur., 2015). Do sličnih rezultata su došli i Bijttebier i sur. (2017), u čijem je istraživanju porast simptoma depresije povezan s niskom samokontrolom i visokom razinom ponavljajućeg negativnog razmišljanja, kao i Verstraeten i sur. (2009), čiji su rezultati istraživanja pokazali da su niže razine samokontrole uz visoku negativnu emocionalnost i nisku pozitivnu emocionalnost povezane s višom razinom simptoma depresije.

Ljutnja često odražava sklonost neprijateljstvu ili nezadovoljstvu koje proizlazi iz straha i stresa, a obje osobine nalaze se u osnovi internaliziranih problema (Nigg, 2006, Eisenberg i sur., 2005), kao i niska impulzivnost (Wang i sur., 2016; Eisenberg, Cumberland i sur., 2001; Eisenberg i sur., 2004, 2005, 2009; Kagan, 1998, svi prema Wang i sur., 2016). i inhibicija prema novostima (Schwartz i sur., 1999, prema Bacchini i sur., 2008). Istraživanja su pokazala da su više razine negativne emocionalnosti povezane s većim internaliziranim i eksternaliziranim problemima (Colder i Stice, 1998; Muris, Meesters i Blijlevens, 2007; Ormel i sur., 2005, svi prema Wang i sur., 2016, Brajša-Žganec, 2014). S druge strane, samokontrola se pokazala kao zaštitni čimbenik u prevenciji pojave obje skupine

problema (Delgado i sur., 2018). Za djecu s internaliziranim problemima, ljutnja se može s vremenom pojačati zbog odbijanja vršnjaka ili povlačenja, tuge i inhibicije (Wang i sur., 2016). Uz to, djeca s niskom impulzivnošću mogu imati nisku pozitivnu emocionalnost (Gray, 1990, prema Wang i sur., 2016), povećavajući tako svoju ranjivost na simptome depresije.

Prema Marčinko i Ajduković (2014), povezanost temperamenta i zdravlja može biti izravna, ali i neizravna. Rezultati istraživanja koje su proveli Bolger i Zuckerman (1995, prema Marčinko i Ajduković, 2014) pokazali su da temperament regulira dobrobit pojedinca putem izloženosti i reakcije na stresor, te su došli do zaključka kako pozitivne osobine temperamenta moderiraju utjecaj stresa (Germezy i Masten, 1990, prema Marčinko i Ajduković, 2014) jer su brojna istraživanja pokazala da su djeca teškog temperamenta osjetljivija na svakodnevne stresore (Kimchi i Schaffner, 1990, prema Marčinko i Ajduković, 2014), pa tako i u kasnijoj dobi anksiozna, depresivna i socijalno neprilagođena (Barron i Earls, 1984; Lewis i Olsson, 2011; Lerner i Lerner, 1983; Davies i Windle, 2001, svi prema Marčinko i Ajduković, 2014). Studije su pokazale i da razlike u regulaciji negativnih emocija igraju važnu ulogu u posredovanju bihevioralnih reakcija na stres (Compas i sur., 2004, prema Bacchini i sur., 2008), pa tako Bacchini i sur. (2008) navode kako poteškoće u održavanju pažnje u socijalnim situacijama negativno utječu na samokontrolu i ograničavaju učinkovitost kognitivnih mehanizama potrebnih za pronalaženje racionalnih rješenja problema (Bacchini i sur., 2008; Thomsen, 2000, prema Marčinko i Ajduković, 2014). Do takvih zaključaka dolaze ponovno Verstraeten i sur. (2009) s višim razinama ruminativnog odgovora, i Bijttebier i sur. (2017), u čijem fokusu istraživanja se nalazi temperament kao prediktor ponavljajućeg negativnog razmišljanja, koje predstavlja faktor ranjivosti u održavanju različitih emocionalnih problema. Prema njihovim rezultatima, ponavljajuće negativno razmišljanje predvidjelo je porast u razini simptoma depresije, te pokazalo da ono djeluje kao moderator koji jača vezu između stresa i razine simptoma depresije (Bijttebier i sur., 2017). Iz ovih istraživanja vidljiva je visoka razine kognitivne ranjivosti na depresiju kod adolescenata (Verstraeten i sur., 2009). Dolcini-Catania i sur. (2020) su svojim istraživanjem povezanosti internaliziranih i eksternaliziranih simptoma tijekom rane adolescencije i kasnijeg razvoja depresivnog poremećaja

došli do rezultata da su visoka negativna emocionalnost (i niska pozitivna emocionalnost) uz nisku samokontrolu značajni čimbenici ranjivosti za razvoj depresije (Dolcini-Catania i sur., 2020), a isto su izvijestili i Yap i sur. (2011), uz dodatak da su (ne)prilagođeni odgovori adolescenata na negativnu emocionalnost posredovali povezanosti između njihovog temperamenta i simptoma depresije.

U slučaju pojave anksioznih i depresivnih simptoma kod adolescenata najčešće se izdvaja dimenzija izbjegavanja štete, odnosno, njena visoka razina u kombinaciji s niskom ovisnosti o nagradi (Kim i sur., 2006, Olvera i sur., 2009) ili s visokom razinom traženja novosti (Gurpegui i sur., 2009, prema Marčinko i Ajduković, 2014). Tako se pokazalo i prema istraživanju koje su proveli Marčinko i Ajduković (2014), gdje je utvrđeno da je izbjegavanje štete bilo jedini pozitivan prediktor internalizirane reakcije na stres, odnosno, rezultati su pokazali da visoka razina izbjegavanja štete i niska razina ovisnosti o nagradi pridonose razvoju i pojavi socijalnih problema, dok visoka razina traženja novosti i izbjegavanja štete uz nisku ustrajnost predviđaju probleme pažnje (Marčinko i Ajduković, 2014).

Sljedeća skupina internaliziranih problema su poremećaji hranjenja u koje ubrajamo anoreksiju nervosu, bulimiju nervosu te poremećaj s prejedanjem, a koji se javljaju u djetinjstvu i u zreloj odrasloj dobi, ali ipak najčešće počinju u adolescenciji (Lacković-Grgin, 2006). Porast oboljelih od ovih poremećaja često se dovodi u vezu s medijskim promoviranjem vitkosti, ali do ovih poremećaja zapravo dovodi interakcija bioloških, genetskih, psiholoških i socijalnih faktora (Lacković-Grgin, 2006, Culbert i sur., 2015). Socijalni faktori kao što su socijalni pritisak i glorifikacija bolesti mogu potaknuti adolescente, većinom djevojke, da je percipiraju kao društveno prestižno stanje (Lacković-Grgin, 2006). Tu možemo dodati i sociokulturnu idealizaciju mršavosti, odnosno, izloženost medijima i internalizaciju ideala mršavosti (Culbert i sur., 2015, Keel i Forney, 2013, Fister i Smith, 2004), kao i očekivanje mršavosti (Combs i sur., 2010).

Karakteristike temperamenta povezane su s različitim poremećajima u ponašanju (Martin i sur., 2000), i pokazalo se da je temperament povezan s poremećajima prehrane u dvije studije presjeka. U studiji koju su proveli Bulik i sur. (1995), dimenzije visokog izbjegavanja štete i ovisnosti o nagradama bile su povezane s

većom patologijom poremećaja prehrane, dok je u drugoj studiji koju su proveli Leon i sur. (1993), negativna emocionalnost bila povezana s poremećajima prehrane istodobno, ali ne i prospektivno tijekom trogodišnjeg razdoblja. Budući da je ovo istraživanje započelo u adolescenciji, kad već postoji određena razina poremećaja prehrane, nejasno je predviđa li negativna emocionalnost u djetinjstvu budući rizik u ranoj adolescenciji (Martin i sur., 2000). Istraživanje Martina i sur. (2000) je provedeno nad 1228 djece u dobi od 12 i 13 godina, a ispitalo je odnos između temperamenta mjerelog u djetinjstvu i razvoja poremećaja hranjenja u ranoj adolescenciji, a rezultati su pokazali da su visoka negativna emocionalnost (Martin i sur., 2000, Culbert i sur., 2015, Keel i Forney, 2013, Leon i sur., 1993) i niska upornost bili čimbenici koji su se vremenom najviše povezivali s rizičnim statusom, posebno kod djevojaka (Martin i sur., 2000). Još jedan faktor koji se povezuje s razvojem poremećaja hranjenja je neuroticizam (Leon i sur., 1999, prema Culbert, 2015). Iako je malo vjerojatno da temperamentne osobine same po sebi dovode do poremećaja u prehrani, tvrdi se da u kombinaciji s drugim čimbenicima rizika, kao što su biološki, psihološki i sociokulturalni (Culbert i sur., 2015), određene temperamentne karakteristike mogu povećati ranjivost (Martin i sur., 2000, Culbert i sur., 2015).

3.2. Istraživanja dimenzija temperamenta i eksternaliziranih problema u adolescenciji

Kao što je navedeno u uvodu, eksternalizirane probleme, tzv. aktivne probleme u ponašanju, karakterizira nedovoljno kontrolirano i prema drugima usmjereno ponašanje (Mihić i Bašić, 2008), a neke od subskala koje ih određuju uključuju impulzivnost, hiperaktivnost, negativističko i nekontrolirano ponašanje, agresivnost i delinkvenciju (Mihić i Bašić, 2008). Oland i Shaw (2005, prema Mihić i Bašić, 2008) navode kako mladi s postojećim eksternaliziranim problemima nisu dovoljno razvili sposobnost samokontrole ni realnog reflektiranja povratnih informacija iz okoline o vlastitom ponašanju.

Kao i kod internaliziranih problema, tablica³ etioloških čimbenika eksternaliziranih problema (Mihić i Bašić, 2008) prikazat će se u tekstualnom obliku. Prva skupina su individualni čimbenici, u koje se ubrajaju slaba kontrola ponašanja, impulzivnost, iskrivljena samoevaluacija, nedovoljno razvijene interpersonalne vještine, nedostatak pažnje i empatije, pojačana aktivnost i sklonost traženju uzbuđenja. U drugu skupinu spadaju obiteljski čimbenici, odnosno nasilje i/ili konflikti unutar obitelji, prisutnost depresije kod majke, asocijalna/antisocijalna ponašanja roditelja, odbacivanje, nedostatan nadzor, neodgovorno roditeljstvo, stresni obiteljski događaji i nizak socioekonomski status. Konačno, čimbenici u okruženju su negativne životne okolnosti, visoka razina nasilničkog ponašanja u susjedstvu i odbacivanje od strane vršnjaka (Mihić i Bašić, 2008).

Ljutnja je pozitivno povezana s reaktivnom agresijom, a agresija je ključna značajka eksternaliziranih problema (Crick i Dodge, 1996, prema Wang i sur., 2016), uz nisku samokontrolu (Wang i sur., 2016; Janson i Mathiesen, 2008; Spinrad i sur., 2007, prema Wang i sur., 2016; Caspi i sur., 1995, prema Bacchini i sur., 2008, Brajša-Žganec, 2014; Oldehinkel i sur., 2004), visoku razinu impulzivnosti (Eisenberg i sur., 2004, Krueger, Markon, Patrick, Benning i Kramer, 2007, svi prema Wang i sur., 2016), kao i uz visoko traženje novosti i nisku ovisnost o nagradi (Marčinko i Ajduković, 2014), te nemogućnost inhibiranja neprikladnog ponašanja (Eisenberg i sur., 2005).

Relacijska agresija se većinom definira kao ponašanje namijenjeno šteti drugima korištenjem manipulacije ili isključenja u odnosima s vršnjacima (Tackett i sur., 2014). Negativno je povezana s akademskim uspjehom (Capaldi, 1991, prema Wang i sur., 2016, Tackett i sur., 2014), a pozitivno povezana s internaliziranim i eksternaliziranim problemima, odbacivanjem vršnjaka i lošom kvalitetom prijateljstva (Card i sur., 2008; Grotzinger i Crick, 1996; Murray-Close, Ostrov, i Crick, 2007; Prinstein, Boergers, i Vernberg, 2001; Tackett i Ostrov, 2010; Werner i Crick, 1999, svi prema Tackett i sur., 2014). Istraživanje koje su proveli Tackett i

³ Rizični čimbenici i prediktori razvoja eksternaliziranih poremećaja u ponašanju te rizičnih ponašanja djece i mladih (prilagođeno prema Dadds i sur., 1992; Keiley i sur., 2003; prema Oland i Shaw, 2005; Gottfredson i sur., 2004; Stormont, 2002, prema Mihić i Bašić, 2008).

sur. (2014) nastojalo je istražiti kontekst relacijske agresije kroz temperament, osobnost i patologiju ličnosti. Rezultati su pokazali povezanost između relacijske agresije i dimenzija negativne emocionalnosti i niske samoregulacije (Tackett i sur., 2014), a do sličnih nalaza došli su i Guerin i sur. (1997) u svom desetogodišnjem longitudinalnom istraživanju djece s teškim temperamentom, za koju se pokazalo da češće iskazuju više problema s agresivnim ponašanjem, problemima s pažnjom i mišljenjem (Guerin i sur., 1997). Također se pokazalo da se osobe visoko na skali potrage za novostima brzo uključuju u nove i nepoznate situacije, što može dovesti do nagrada, to jest, pozitivne emocionalnosti, ali i da su takve osobe sklone pretjeranoj ljutnji kad god je ispunjavanje njihovih želja spriječeno, što može dovesti do negativne emocionalnosti (Cloninger 2004, prema Garcia i Moradi, 2012). Međutim, istraživanja su pokazala da pojedinci „prerastaju“, odnosno, izlaze iz faze izravne agresije i delinkvencije tijekom adolescencije (Meeus, 2016).

Kod adolescenata s izraženim eksternaliziranim problemima vidljiva je visoka prisutnost dimenzije traženja uzbuđenja za koji je utvrđena značajna povezanost s različitim oblicima rizičnih ponašanja, uključujući pijenje alkohola, pušenje cigareta i zlouporabu psihoaktivnih tvari (Arnett, 1992.; Roberti, 2004.; Zuckerman, 1994.; prema Romer i Hennessy, 2007, svi prema Mihić i Bašić, 2008). U istraživanju u kojem je sudjelovalo 411 djece u dobi od 6 do 15 godina, Buil i sur. (2017) ispitali su jesu li dimenzije negativne emocionalnosti i pažnje povezane s otvorenim ili prikrivenim asocijalnim ponašanjem te upotrebom supstanci, putem slabih socijalnih preferenci među vršnjacima, napuhane socijalne samopercepcije te putem asocijalnog ponašanja pripadnika vršnjačke grupe (Buil i sur., 2017). Rezultati su pokazali da je negativna emocionalnost u ranijem djetinjstvu predviđala slabu socijalnu preferenciju u ranoj adolescenciji, što je predviđalo veći angažman u otvorenom asocijalnom ponašanju, ali manje upotrebe supstanci u kasnijoj adolescenciji (Buil i sur., 2017). U skladu s tim, rezultati longitudinalnog istraživanja koje su proveli Wennberg i Bohman (2002) pokazali su da je postojala pozitivna korelacija između faktora ekstraverzije koji uključuje aktivnost i pozitivnu emocionalnost i cjeloživotnog problema s alkoholom.

U eksternalizirane poremećaje ubraja se i ADHD, odnosno poremećaj hiperaktivnosti i deficita pažnje. Cilj studije koju su proveli Bacchini i sur. (2008) bio je istražiti vezu između temperamenta, simptoma ADHD-a, socijalne sklonosti, nasilja i viktimizacije. Provedena na uzorku od 195 djece u dobi od 8 do 10 godina, studija je pokazala da su dimenzije temperamenta izravno povezane sa simptomima ADHD-a, te da je ADHD izravno povezan s nasilnim ponašanjem kod muškog spola i s viktimizacijom kod ženskog spola (Bacchini i sur., 2008). Konkretno dimenzije u svom istraživanju navode Einziger i sur. (2017), odnosno, njihovi rezultati su pokazali da niska samokontrola i visoka razina aktivnosti (Einziger i sur., 2017, De Pauw i Mervielde, 2011) predviđaju simptome ADHD-a kad sudionici dosegnu adolescenciju, kao i savjesnost i emocionalna stabilnost. Rezultati su također pokazali da su ljutnja (Einziger i sur., 2017) i negativna emocionalnost (De Pauw i Mervielde, 2011) povezane sa simptomima ADHD-a, uz slične razine pozitivne emocionalnosti i sramežljivosti (De Pauw i Mervielde, 2011). S druge strane, Merwood i sur. (2013) su istraživali u kojoj mjeri genetski utjecaji i utjecaji okoline doprinose povezanosti između temperamenta i ADHD-a nad 886 odraslih blizanaca u dobi od 19 i 20 godina. Rezultati njihovog istraživanja pokazali su da je traženje novosti genetski povezano sa simptomima nepažnje i hiperaktivnosti/impulzivnosti, s kojima su povezani i visoki neuroticizam i pozitivna emocionalnost (Martel i sur., 2014), ali da je izbjegavanje štete genetski povezano samo sa simptomima nepažnje (Merwood i sur., 2013), dok su rezultati Martel i sur. (2014) pokazali povezanost između ovih simptoma i niske samokontrole.

4. Psihosocijalno funkcioniranje adolescenata

Adolescencija se najčešće definira kao razdoblje psihološke i socijalne tranzicije između djetinjstva i odrasle dobi, koje karakteriziraju velike hormonalne, fizičke i psihološke promjene u smislu identiteta (Blakemore, 2008, Meeus, 2016, Lacković-Grgin i Penezić, 2018, Buist i sur., 2004b), samosvijesti i kognitivne fleksibilnosti (Blakemore, 2008), a od adolescenata se očekuje i da steknu stabilnu osobnost, nauče mehanizme osobnih odnosa odraslih, te da se nauče nositi s različitim problemima u ponašanju (Meeus, 2016).

U svom su istraživanju Marčinko i Ajduković (2014) došli do rezultata da određene dimenzije temperamenta, na prvom mjestu izbjegavanje štete, pridonose uspješnoj prilagodbi adolescenata, dok se rizična ponašanja sve češće povezuju s negativnim ishodima što se tiče zdravlja, te psihosocijalnog i kognitivnog funkcioniranja u kasnijoj dobi (Mihić i Bašić, 2008). Pokazalo se i da adolescenti s određenim karakteristikama temperamenta teško uspostavljaju odnose s drugima, što zauzvrat potvrđuje njihov osjećaj neadekvatnosti, pa razvijaju izbjegavajuće ponašanje (Novak i Bašić, 2008). Međutim, prema Martin i sur. (2000), bez obzira kako temperament navodi pojedinca da reagira na različita iskustva, karakter oblikuje misli pojedinca kroz usmjerenost prema sebi, kooperativnost i samouzvišenost. Zohar i sur. (2018) su u svom longitudinalnom istraživanju proučavali obrazac razvoja ličnosti na uzorku od 752 adolescenta u tri vremenska intervala. Rezultati su pokazali da su se izbjegavanje štete i upornost smanjili, dok su se usmjerenost prema sebi i kooperativnost povećali od 12. do 16. godine (Zohar i sur., 2018). Traženje novosti, ovisnost o nagradi i samouzvišenost povećali su se od 12. do 14. godine, a zatim su se smanjili (Zohar i sur., 2018). Iz ovih rezultata može se zaključiti da su do 14. godine adolescenti postali emancipiraniji od autoriteta odraslih, istovremeno se više poistovjećujući s normama svojih vršnjaka, a nakon 14. godine njihov je stvoreni identitet internaliziran (Zohar i sur., 2018). Autori također zaključuju da se karakter brzo razvija u adolescenciji kako bi regulirao temperament u skladu s osobno vrednovanim ciljevima koje oblikuju vršnjaci (Zohar i sur., 2018).

S psihosocijalnom prilagodbom adolescenata povezuje se i treniranje dječjih emocija u skladu s djetetovim temperamentom (Brajša-Žganec, 2014). U modelu metaemocija⁴, karakteristike temperamenta povezane su s roditeljskim stilom koji umanjuje važnost emocija i negativnih odnosa s vršnjacima (Gottman i sur., 1996, prema Brajša-Žganec, 2014). Rezultati istraživanja koje je provela Brajša-Žganec (2014) su pokazali da djeca s višom samokontrolom imaju nižu negativnu emocionalnost i obrnuto (Brajša-Žganec, 2014). Svjesnost majki i očeva o vlastitim i djetetovim osjećajima i treniranje djetetovih emocija nisu bili značajno povezani s

⁴ Koncept metaemocija odnosi se na emocije o emocijama, to jest, na analizu vlastitih emocija (Brajša-Žganec, 2014). Prema Gottman i sur. (1996, 1997, prema Brajša-Žganec, 2014), struktura metaemocija podrazumijeva funkcioniranje na temelju emocija, dok metaemocije obuhvaćaju misli, metafore i roditeljsku filozofiju o emocijama.

negativnom emocionalnošću, dok su svjesnost majki i očeva i treniranje emocija bili značajno pozitivno povezani sa samokontrolom (Brajša-Žganec, 2014). Rezultati su pokazali da je viša svijest majki i očeva o vlastitim i djetetovim osjećajima povezana s manje internaliziranih i eksternaliziranih problema (Brajša-Žganec, 2014).

Longitudinalno istraživanje promjene osobnosti tijekom rane adolescencije koje su proveli Göllner i sur. (2016, prema Zohar i sur., 2018) pratilo je djecu od njihove 10./11. godine do 14./15. godine, a dobiveni rezultati su pokazali da se većinom radi o promjenama u smanjenju otvorenosti, slaganja i ekstraverzije tijekom vremena (Zohar i sur., 2018).

Tako su istraživanja pokazala da internalizirani i eksternalizirani problemi, uz upotrebu supstanci i nisko samopoštovanje, s vremenom dovode do narušenih odnosa roditelja i adolescenata, ali i do pogoršanja odnosa s vršnjacima (Meeus, 2016). Međutim, iako u razdoblju rane adolescencije vršnjaci imaju sve veći utjecaj na razvoj djece (Raboteg Šarić i sur., 2002), roditelji i dalje ostaju za dijete značajne figure (Castellana, Vilar i Rodriguez-Tome, 1997, prema Klarin i Đerđa, 2014).

U skladu s tim, za teoriju privrženosti bitno je još i spomenuti da se radi o teoriji koja objašnjava povezanost psihopatologije i rane interakcije između djeteta i roditelja (Bögels i Phares, 2008, prema Novak i Bašić, 2008). Na primjer, u istraživanju u kojem su Buist i sur. (2004a) ispitali odnos između privrženosti roditeljima i internaliziranih i eksternaliziranih problema adolescenata na 288 sudionika, rezultati su pokazali da su adolescenti koji su izvijestili o višoj kvaliteti privrženosti pokazali manje internaliziranih i eksternaliziranih problema godinu dana kasnije, dok su adolescenti s više internaliziranih problema izvijestili o nižoj kvaliteti privrženosti (Buist i sur., 2004a). Tako su Stefanović Stanojević i sur. (2010) istraživale moguću povezanost kvalitete privrženosti i agresivnosti i potrebe za traženjem uzbuđenja na uzorku od 220 ispitanika u dobi od 13 do 16 godina. Rezultati pokazuju da samo kod adolescenata sa sigurnim stilom privrženosti postoji statistički značajna negativna povezanost s agresivnošću, dok su u nesigurnim tipovima privrženosti povezanosti s agresivnošću i traženjem uzbuđenja uglavnom pozitivne (Stefanović Stanojević i sur., 2010). Ručević (2011) je također istraživala povezanost privrženosti i različitih oblika delinkventnog i rizičnog ponašanja na 706 sudionika u dobi od 13 do 19

godina. Istraživanje je ispitivalo učinke privrženosti jednom ili oba roditelja na izraženost rizičnog i delinkventnog ponašanja (Ručević, 2011). Dobiveno je da je visoka privrženost roditelju skrbniku u jednoroditeljskim obiteljima jednako učinkovita u kontroliranju rizičnog i delinkventnog ponašanja kao i visoka privrženost roditeljima u dvoroditeljskim obiteljima (Ručević, 2011). Rezultati navedenih istraživanja (Buist i sur., 2004a, Stfanović Stanojević i sur., 2010, Ručević, 2011) su u skladu s povezanosti između privrženosti i visokih razina pozitivne emocionalnosti i samokontrole jer one predstavljaju zaštitne čimbenike kod pojave internaliziranih i eksternaliziranih problema (Gilbert, 2012, prema Nyquist i sur., 2019).

S druge strane, neka istraživanja su pokazala da je generalizirana anksioznost adolescenata dovela do smanjenja privrženosti majkama u ranoj i kasnoj adolescenciji (Van Eijck, Branje, Hale i Meeus, 2012, prema Meeus, 2016), smanjenja roditeljskog povjerenja i komunikacije u ranoj i srednjoj adolescenciji (Hale, Klimstra, Branje, Wijsbroek i Meeus, 2013, prema Meeus, 2016). U istom razdoblju rane i srednje adolescencije je također utvrđeno da generalizirana i separacijska anksioznost adolescenata (Hale i sur., 2013; Wijsbroek i sur., 2011, prema Meeus, 2016), kao i depresija adolescenata (Werner i sur., 2016, Hale i sur., 2008, prema Meeus, 2016), dovode do povećanja pretjerane uključenosti roditelja, porasta psihološke i bihevioralne kontrole, te porasta percepcije roditeljskog odbijanja. Istraživanja su pokazala da djeca s većim rizikom za razvoj internaliziranih problema imaju poteškoće s postizanjem autonomije i neovisnosti od roditelja (Novak i Bašić, 2008), te da internalizirani i eksternalizirani problemi koje prijavljuju adolescenti dovode do povećanja roditeljskih kritika prema adolescentu, roditeljskog nametanja te do smanjenja roditeljske podrške (Hale i sur. 2011; Hale i sur., 2016, prema Meeus, 2016) i percipirane podrške autonomiji (Van der Giessen i sur., 2014, prema Meeus, 2016) u ranoj i kasnoj adolescenciji.

5. Odnos adolescenata i roditelja te roditeljsko ponašanje

Veliki utjecaj na psihosocijalno funkcioniranje adolescenata imaju odnos s roditeljima te roditeljsko ponašanje, na što će se usmjeriti ovo poglavlje rada. Socijalno-emocionalni razvoj djeteta se velikom većinom odvija pod utjecajem roditelja (Macuka, 2008), a prema Chess i Tomas i njihovoj Njujorškoj longitudinalnoj studiji (1991, prema Novak i Bašić, 2008), osnovni izvor razvoja problema kod djece je neusklađenost temperamenta djeteta i ponašanja roditelja. Veliki broj istraživanja ističe važnost pozitivnog i toplog odnosa roditelja prema djeci u prevenciji dječjih problema (Macuka, 2008), gdje roditeljsko ponašanje može predstavljati i zaštitni i rizični čimbenik za njihovu pojavu, a koje je značajno povezano s psihosocijalnom prilagodbom adolescenata (Klarin i Đerđa, 2014, Macuka, 2008, Rajhvajn Bulat i sur., 2019). Sa stajališta roditelja, promjene u ranoj adolescenciji opravdavaju stavove o „oluji i stresu“ (Arnett, 1999, prema Zohar i sur., 2018), iako određeni autori (npr. Hollenstein i Loughheed, 2013) smatraju da se radi o zastarjelom pojmu objašnjavanja ponašanja adolescenata.

Uz to, odnosi s roditeljima postaju ravnopravniji i temelje se na uzajamnoj ovisnosti (Raboteg Šarić i sur., 2002). Ovim se promjenama bolje prilagođavaju autoritativni roditelji, jer izgleda da oni imaju veću kontrolu nad time s kim se njihova djeca druže, te se također radi o djeci koja su neovisna i sposobna regulirati vlastito ponašanje (Maccoby i Martin, 1983, prema Raboteg Šarić i sur., 2002).

Prema istraživanjima roditeljskog ponašanja, ono se definira kroz emocionalnost i psihološku i bihevioralnu kontrolu dječjeg ponašanja (Macuka, 2008). Emocionalnost kao dimenzija roditeljskog ponašanja se odnosi na emocije, odnosno ljubav, privrženost, brigu i zainteresiranost u interakciji s djetetom (Klarin i Đerđa, 2014, Macuka, 2008) s jedne strane, dok su na drugom kraju odbacivanje i nezainteresiranost (Klarin i Đerđa, 2014). Emocionalno topli roditelji razumiju dijete i argumentiraju svoja očekivanja, što rezultira osjećajem ugone u prisustvu roditelja i svjesnosti djeteta da je prihvaćeno (Klarin i Đerđa, 2014), za razliku od emocionalno hladnih roditelja koji pokazuju ljutnju, nerazumijevanje i neprijateljstvo, te pred dijete postavljaju visoka očekivanja, što dovodi do djetetovog osjećaja odbačenosti (Klarin i Đerđa, 2014, Macuka, 2008). Emocionalna toplina povezana je s pozitivnim

razvojnim ishodima kod djece, kao što je samoregulacija, dok je nedostatak prihvaćanja i podrške povezan s neprilagođenim ishodima, poput povlačenja, agresije i poremećaja pažnje (Cummings i sur., 2000, prema Macuka, 2008).

Bihevioralna kontrola podrazumijeva nadzor i kontrolu ponašanja, što je bitna komponenta roditeljstva u adolescenciji (Klarin i Đerđa, 2014). Pozitivno utječe na psihosocijalno sazrijevanje tijekom adolescencije (Pettit i sur., 2001, prema Klarin i Đerđa, 2014), razvijajući svjesnost djeteta o mogućim posljedicama ponašanja (Barber, 1996, prema Klarin i Đerđa, 2014), a također se odnosi i na aktivnu ulogu roditelja u procesu socijalizacije djeteta, usvajanja normi i ponašanja, te na postavljanje pravila i granica (ne)poželjnog ponašanja djece (Klarin i Đerđa, 2014, Macuka, 2008). S druge strane, psihološka kontrola uključuje negativno i nametljivo roditeljsko ponašanje, manipulativnu kontrolu, prisilu, pasivnu agresiju i socijalni pritisak (Silk i sur., 2003., prema Klarin i Đerđa, 2014). Osim što ovakvo ponašanje ometa dijete u njegovoj potrebi za razvojem autonomije, osobnog identiteta i psihološke neovisnosti (Smetana i Daddis, 2002., prema Klarin i Đerđa, 2014; Macuka 2008), visoka razina psihološke kontrole je prediktor za internalizirane i eksternalizirane probleme, što su autorice potvrdile u svom istraživanju u kojem je sudjelovalo 172 učenika (Klarin i Đerđa, 2014). Za posljedicu ima osjećaj krivnje, odbačenosti i nedostatak samopouzdanja i stabilnog identiteta (Barber, 1996., prema Klarin i Đerđa, 2014).

Unutar odnosa s roditeljima koji karakterizira bliskost i povjerenje, vjerojatnije je da će adolescenti razviti pozitivnu sliku o sebi i samopouzdanje u svoju sposobnost uspješnog suočavanja s razvojnim izazovima adolescencije (Shreeber, Hops i Davis, 2001, prema Buist i sur., 2004a), a takav odnos umanjuje i sklonost adolescenta prema kršenju pravila (Buist i sur., 2004a), što možemo povezati i s dimenzijom pozitivne emocionalnosti, pa i dimenzijom izbjegavanja štete. S druge strane, ako adolescent doživljava svoj odnos s roditeljima kao negativan, s nedostatkom komunikacije i povjerenja, vjerojatnije je da će svoje nezadovoljstvo iskazati putem delinkventnog i agresivnog ponašanja (Buist i sur., 2004a), u čijoj su podlozi najčešće visoka negativna emocionalnost i niska samokontrola.

6. Rasprava o važnosti uloge socijalnih radnika

Socijalni rad prije svega ima ulogu društvenog aktera i pokretača socijalnih promjena, ali ima i ulogu onoga koji osnažuje i podržava pojedince i obitelji u postizanju osobne dobrobiti (Ajduković i sur., 2007). Svojom je praksom usmjeren na rješavanje svakodnevnih osobnih ili društvenih poteškoća te određenih kriznih situacija kroz upotrebu različitih metoda i vještina (Leutar i Žilić, 2014). Socijalni radnici su struka koja raspolaže velikom količinom stručnog znanja, pa stoga svoje mjesto mogu pronaći u skoro svim područjima života. Zahvaljujući poznavanju brojnih teorija iz područja psihologije i sociologije, pa i poznavanju društvenih pokreta koji su obilježili prošlo stoljeće, a čiji su otisci i danas vidljivi u jeku sve glasnijih potreba za društvenim promjenama, socijalni radnici mogu biti nositelji tih promjena.

Upravo je teorija privrženosti jedna od ključnih teorija koja pruža korisni okvir za razumijevanje razvoja pojedinca i njegovih odnosa s bliskim osobama (Ajduković i sur., 2007). Socijalni rad imao je veliki utjecaj na teoriju privrženosti, i to u području razumijevanja prirode odnosa roditelja i djece (Sable, 2011, prema Chinnery, 2016), te razumijevanju povijesti i iskustva roditeljstva u djetinjstvu roditelja (Chinnery, 2016). Rane interakcije između djeteta i roditelja i šire okoline su bitan zaštitni čimbenik mentalnog zdravlja i razvoja djece (Ajduković i sur., 2007). Zato je u složenom tretmanu djece s nesigurnom privrženosti (Fitton, 2012), ključni zadatak terapeuta otkriti i reagirati na potrebe djeteta ili mlade osobe na način koji će poboljšati njihovu sigurnost i emocionalnu dobrobit (Chinnery, 2016).

Nadalje, konkretno poznavanje suvremenih teorija, metoda i područja socijalnog rada predstavlja podlogu za rad bitnu za socijalne radnike. Bitno je razvijati intrapersonalne/interpersonalne vještine, te socijalne i grupne vještine potrebne za rad s pojedincem, obitelji ili grupom, i integrirati stručno znanje i vještine s iskustvima iz prakse u kojoj mnogi pronađu željeno područje djelovanja i gdje iz prve ruke uče o različitosti osoba, ali i sličnim potrebama svih nas.

Kroz godine je postalo očito da razni problemi koji se javljaju kod djece i mladih, bilo da se radi o internaliziranim ili eksternaliziranim problemima, problemima

pažnje ili mišljenja, svoj korijen imaju u najranijoj dobi. Zato se socijalni radnici od samog početka svog obrazovanja upoznaju s razvojnom psihologijom i teorijama društvenog, psihičkog, fizičkog i emocionalnog razvoja djece, kao i pojmovima poput temperamenta i ličnosti. Iako za određivanje temperamenta postoji više definicija, zajedničko im je da se radi o skupu biološki utemeljenih osobina koje utječu na ponašanje i emocije djece. Za socijalne radnike je ključno da poznaju temperament djeteta jer on predstavlja na koji način dijete reagira na određeni podražaj u okolini. Pa tako, iako postoji nekoliko tipova i klasifikacija temperamenta prema kojima se djeca mogu „podijeliti“, bitno je znati da uz rad, trud, pažnju i brigu svako dijete može doći do pozitivnih razvojnih ishoda, unatoč predodređenim karakteristikama temperamenta.

Često kroz razgovor u društvu možemo čuti da su današnje generacije adolescenata drukčije od prijašnjih, jer imamo dojam da se često spominju problemi poput anksioznosti, depresije te agresivnog ponašanja. Isto tako, možemo se složiti da smo u posljednje vrijeme sve češće svjedoci vršnjačkog nasilja (koje sigurnim korakom prelazi u domenu društvenih mreža i cyber prostora) i nasilja u obitelji. Na navedeno utječe kombinacija velikog broja faktora, od osobnih do okolinskih, ali ono što se može izdvojiti je porast izloženosti djece medijima i smanjivanju dobi djece koja imaju pristup društvenim mrežama, a time i pristup neprimjerenom sadržaju. Iz ovih razloga socijalni radnici moraju poznavati društvene mreže i različite komunikacijske kanale kojima se djeca i mladi služe, kako bi uvijek bili u toku i kako bi mogli naći zajednički jezik s djetetom, odnosno adolescentom. Eksternalizirani problemi su po svojoj prirodi vidljiviji od internaliziranih, budući da se najčešće radi o ponašanju usmjerenom prema drugoj osobi. Iz ovog je razloga bitno da su socijalni radnici educirani za prepoznavanje simptoma obje skupine problema, kako bi ih na vrijeme uočili i pravodobno reagirali, te kako bi prepoznali uzrok koji leži u njihovoj podlozi.

S druge strane, dok u školama često nema adekvatne stručne službe, u smislu psihologa i/ili pedagoga, još jedan problem predstavlja i nedostatak socijalnih radnika u sustavu obrazovanja. Socijalni radnik ima znanje i sposobnosti integriranja podataka o pojedincu, obitelji i njegovom okruženju, a kroz razgovor i savjetovanje može pomoći pojedincu, bilo djetetu ili adolescentu, da osvijesti izvor problema te

mu pomoći na putu do promjene svog ponašanja. Također, zahvaljujući poznavanju aktualnih zakonskih okvira, zna koje mjere sljedeće poduzeti te kojim se institucijama obratiti u slučaju potrebe. Prema svemu navedenom, čini se da prevladavaju rizični čimbenici, ali važnost socijalnog radnika – i socijalnog rada općenito – leži u prepoznavanju zaštitnih čimbenika (osobnih, obiteljskih i okolinskih) i njihovom jačanju.

Kod odgoja djece uvijek se naglašava važnost autoritativnog roditeljstva, odnosno roditeljstva u kojem postoji visoka kontrola, ali i visoka razina topline. Naglašava se i važnost razvijanja odnosa sigurne privrženosti između roditelja i djeteta jer se pokazalo da su djeca ovakvih roditelja samopouzdanija i samostalnija. Kod roditeljstva se često radi o slučaju prenesenih (i pogrešnih) generacijskih obrazaca. Odnosno, roditelji odgajaju svoju djecu na način na koji su oni bili odgajani pa tako prenose svoja iskustva iz djetinjstva, a nažalost i traume. Socijalni radnik kroz rad i savjetovanje može pomoći korisniku, u ovom slučaju roditelju, na putu liječenja traume i ispravljanja krivih obrazaca ponašanja.

Međutim, socijalni radnici često su neprepoznata karika društva iako raspolažu širokim stručnim znanjem. Oni bi u svom radu s djecom i adolescentima, ali i s obitelji, trebali primjenjivati postavke teorije privrženosti. Na taj bi način s korisnikom razvijali odnos povjerenja, pa i odnos privrženosti, ukoliko je to potrebno. Odnos povjerenja je bitna stavka u radu s korisnikom jer na taj način korisnik i socijalni radnik ostvaruju suradnju i iskrenu komunikaciju. Kako bi ovo bilo moguće i kako bi buduće generacije socijalnih radnika to radile učinkovito, potrebno je osnaživati studente socijalnog rada i poticati ih na sudjelovanje u različitim projektima i istraživanjima, kako bi razvili kritičko razmišljanje i, korak po korak, naučili primjenjivati teoriju u praksi. Iznimno je važno za socijalne radnike razumjeti da pojedinac ne dolazi sam, već s obitelji i okolinom koja ga okružuje, a koja može biti faktor rizika ili zaštite u rješavanju njegovih problema. Također je bitno razumjeti da se radi o već izgrađenoj osobi, koja dolazi sa svojim osobnim karakteristikama i dimenzijama temperamenta, te iskustvima i odnosima koje su je obilježile, stoga je strpljenje u radu s korisnicima nužno.

U posljednje vrijeme raste interes za dijagnostikom, tretmanom i prevencijom internaliziranih i eksternaliziranih problema kod djece i adolescenata, budući da ovakva ponašanja predstavljaju rizik za školovanje i socijalne interakcije te mogu predvidjeti poteškoće u funkcioniranju nakon adolescencije (Klarin i Đerđa, 2014). Međutim, ono što predstavlja značajan izvor problema je činjenica da je hrvatskih epidemioloških podataka o mentalnim poremećajima kod djece i mladih jako malo, iz čega proizlazi potreba za novim istraživanjima jer je bez takvih jasnih podataka teško planirati odgovarajuće programe prakse (Novak i Bašić, 2008). Konačno, kako navode Ajduković i sur. (2007), potrebno je osigurati da intervencije namijenjene djeci i obiteljima adekvatno integriraju spoznaje iz teorije privrženosti (Ajduković i sur., 2007).

7. Zaključak

Na temelju svega navedenog u ovom radu, vidljivo je da temperament djeteta igra veliku ulogu u njegovom kasnijem razvoju, kao i u pojavi internaliziranih i eksternaliziranih problema u adolescenciji. Iako raste broj istraživanja temperameta, i dalje postoje brojna neistražena područja na koja se treba usmjeriti, te dobiveni nalazi koji se trebaju provjeriti, a potom i proširiti. Uvidom u literaturu vidljivo je da se sve više pokazuje potreba provođenja naturalističkog promatranja kao metode istraživanja zbog povećanja objektivnosti, uz ili umjesto metode samoiskaza ili izvještaja roditelja o djeci, zbog vjerojatnosti pristranog izvještavanja. Rezultati određenih istraživanja ukazali su i na moguća područja intervencija, odnosno područja za razvoj preventivnih programa u radu s adolescentima na koja se potrebno usmjeriti. Bitno je pronaći i prepoznati zaštitne i rizične čimbenike, pogotovo kada se radi o anksioznosti i depresiji kod adolescenata, kako bi se mogle izraditi i osmisliti adekvatne strategije prevencije (Einziger i sur., 2017, Dolcini-Catania, 2020), kako za eksternalizirane probleme, tako i za internalizirane, budući da se pokazalo da je nekolicina preventivnih programa koja postoji u Hrvatskoj više usmjerena na prevenciju eksternaliziranih problema (Novak i Bašić, 2008).

U današnje vrijeme, kada se čini da je mladima sve dostupno i nadohvat ruke te kada su okruženi (pre)velikom količinom informacija, treba raditi na jačanju njihovih pozitivnih strana i na izgradnji samopouzdanja. Budući da se kod pojave internaliziranih i eksternaliziranih problema uglavnom radi o kombinaciji genetskih i okolišnih čimbenika, treba prepoznati koji su to rizični i zaštitni čimbenici koji utječu na njihovu pojavnost, te raditi na jačanju zaštitnih čimbenika kako bi adolescenti mogli razviti otpornost prema nepoželjnim oblicima ponašanja. Također, rezultati istraživanja navedenih u radu ukazala su na potrebu prepoznavanja uloge vršnjaka u razvoju adolescenata, budući da se u toj dobi počinju poistovjećivati s normama i vrijednostima vršnjaka te započinju proces razvoja svoje autonomije i neovisnosti od roditelja.

Pokazala se i važnost roditeljskog ponašanja i sve je vidljivije da treba raditi na jačanju roditelja i njihovih vještina, ali i obitelji u cjelini, budući da su brojna istraživanja pokazala da se najčešće radi o obrascima koji se prenose s generacije na generaciju. S obzirom na važnost koju ima odnos roditelja i djeteta na razvoj emocionalne sigurnosti djeteta, bitno je ukazati da privržen roditelj prepoznaje i prihvaća jedinstvenost dječjeg temperamenta i da redovito udovoljava njegovim emocionalnim i fizičkim potrebama (Klarin, 2006, prema Ajduković, 2007).

Literatura

1. Ajduković, M., Kregar Orešković, K. i Laklija, M. (2007). Teorija privrženosti i suvremeni socijalni rad. *Ljetopis socijalnog rada*, 14(1), 59-91.
2. Bacchini, D., Affuso, G. i Trotta, T. (2008). Temperament, ADHD and Peer Relations Among Schoolchildren: The Mediating Role of School Bullying. *Aggressive Behavior*, 34, 447–459.
3. Bijttebier, P., Bastin, M., Nelis, S., Weyn, S., Luyckx, K., Vasey, M. W. i Raes, F. (2017). Temperament, Repetitive Negative Thinking, and Depressive Symptoms in Early Adolescence: a Prospective Study. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*.
4. Blakemore, S. J. (2008). Development of the social brain during adolescence. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 61 (1), 40–49.
5. Brajša – Žganec, A. (2014). Emotional Life of the Family: Parental Meta-Emotions, Children's Temperament and Internalising and Externalising Problems. *Društvena istraživanja*,. 23 (1), 25–45.
6. Brajša-Žganec, A. (2003). *Dijete i obitelj*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
7. Buil, J. M., van Lier, P. A. C., Brendgen, M. R., Koot, H. M. i Vitaro, F. (2017). Developmental Pathways Linking Childhood Temperament With Antisocial Behavior and Substance Use in Adolescence: Explanatory Mechanisms in the Peer Environment. *Journal of Personality and Social Psychology*.
8. Buist, K. L., Deković, M., Meeus, W. i van Aken, M. A. G. (2004a). The reciprocal relationship between early adolescent attachment and internalizing and externalizing problem behaviour. *Journal of Adolescence*, 27, 251–266.
9. Buist, K. L., Deković, M., Meeus, W. i van Aken, M. A. G. (2004b). Attachment in Adolescence: A Social Relations Model Analysis. *Journal of Adolescent Research*, 19 (6), 826-850.
10. Bulik, C. M., Sullivan, P. F., Weltzin, T. E., i& Kaye, W. H. (1995). Temperament in eating disorders. *International Journal of Eating Disorders*, 17(3), 251–261.
11. Chinnery, S. A. (2016). Social work's fingerprint on the evolution of attachment theory: Some essential knowledge for care practice. *Aotearoa New Zealand Social Work Review*, 28 (3), 79-90.

12. Combs, J. L., Smith, G. T., Flory, K., Simmons, J. R. i Hill, K. K. (2010). The Acquired Preparedness Model of Risk for Bulimic Symptom Development. *Psychology of Addictive Behaviors*, 24 (3), 475–486.
13. Culbert, K. M., Racine, S. E. i Klump, K. L. (2015) Research Review: What we have learned about the causes of eating disorders – a synthesis of sociocultural, psychological, and biological research. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56 (11), 1141–1164.
14. De Pauw, S. S. W. i Mervielde, I. (2011). The Role of Temperament and Personality in Problem Behaviors of Children with ADHD. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39, 277–291.
15. Delgado, B., Carrasco, M. A., González-Peña, P. i Holgado-Tello, F. P. (2018). Temperament and Behavioral Problems in Young Children: the Protective Role of Extraversion and Effortful Control. *Journal of Child and Family Studies*, 27, 3232–3240.
16. Dolcini-Catania, L. G., Byrne, M. L., Whittle, S., Schwartz, O., Simmons, J. G., Allen, N. B. (2020). Temperament and Symptom Pathways to the Development of Adolescent Depression. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
17. Einziger, T., Levi, L., Zilberman-Hayun, Y., Auerbach, J. G., Atzaba-Poria, N., Arbelle, S. i Berger, A. (2017). Predicting ADHD Symptoms in Adolescence from Early Childhood Temperament Traits. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
18. Eisenberg, N., Sadovsky, A., Spinrad, T. L., Fabes, R. A., Losoya, S. H., Valiente, C., Reiser, M., Cumberland, A. i Shepard. S. A. (2005). The relations of problem behavior status to children's negative emotionality, effortful control, and impulsivity: Concurrent relations and prediction of change. *Developmental Psychology*, 41, 193–211.
19. Fister, S. M. i Gregory T. Smith, G. T. (2004). Media Effects on Expectancies: Exposure to Realistic Female Images as a Protective Factor. *Psychology of Addictive Behaviors*, 18 (4), 394–397.
20. Fitton, V. A. (2012). Attachment Theory: History, Research, and Practice. *Psychoanalytic Social Work*, 19(1-2), 121-143.

21. Guerin, D. W., Gottfried, A. W. i Thomas, C. W. (1997). Difficult Temperament and Behaviour Problems: A Longitudinal Study from 1.5 to 12 Years. *International Journal of Behavioral Development*, 21 (1), 71–90.
22. Gulley, L. D., Hankin, B. L. i Young, J. F. (2015). Risk for Depression and Anxiety in Youth: The Interaction between Negative Affectivity, Effortful Control, and Stressors. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
23. Hollenstein, T. i Jessica P. Loughheed, J. P. (2013). Beyond Storm and Stress: Typicality, Transactions, Timing, and Temperament to Account for Adolescent Change. *American Psychological Association*, 68 (6), 444-454.
24. Jones, R., Choi, D., Conture, E., i Walden, T. (2014). Temperament, Emotion, and Childhood Stuttering. *Seminars in Speech and Language*, 35 (2), 114–131.
25. Keel, P. K. i K. Jean Forney, K. J. (2013). Psychosocial Risk Factors for Eating Disorders. *International Journal of Eating Disorders*, 46 (5), 433–439.
26. Kim, S. J., Lee, S. J., Yune, S. K., Sung, Y. H., Bae, S. C., Chung, A., Kim, J. i Lyoo, I. K. (2006). The relationship between the biogenetic temperament and character and psychopathology in adolescents. *Psychopathology*, 39 (2), 80-86.
27. Klarin, M. i Đerđa, V. (2014). Roditeljsko ponašanje i problemi u ponašanju kod adolescenata. *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (2), 1-22.
28. Klevjord Rothbart, M. (1986). Longitudinal Observation of Infant Temperament. *Developmental Psychology*, 22(3), 356-365.
29. Lacković-Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
30. Lacković-Grgin, K. i Penezić, Z. (2018). *Razvojno-psihološka perspektiva*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
31. Leon, G. R., Fulkerson, J. A., Perry, C. L., i Cudeck, R. (1993). Personality and behavioral vulnerabilities associated with risk status for eating disorders in adolescent girls. *Journal of Abnormal Psychology*, 102(3), 438–444.
32. Macuka, I. (2008). Uloga dječje percepcije roditeljskoga ponašanja u objašnjenju internaliziranih i eksternaliziranih problema. *Društvena istraživanja Zagreb*, 6(98), 1179-1202.
33. Martel, M. M., Gremillion, M. L., Roberts, B. A., Zastrow, B. L. i Tackett, J. L. (2014). Longitudinal prediction of the one-year course of preschool ADHD

- symptoms: Implications for models of temperament–ADHD associations. *Personality and Individual Differences*, 64, 58–61.
34. Martin, G.C., Wertheim, E.H., Prior, M., Smart, D., Sanson, A. i Oberklaid, F. (2000). A Longitudinal Study of the Role of Childhood Temperament in the Later Development of Eating Concerns. *International Journal of Eating Disorders*, 27(2), 150–162.
 35. McCrae, R. R. i Costa, P. T. (2008). Empirical and theoretical status of the five-factor model of personality traits. U Boyle, G. J., Matthews, G. i Saklofske, D. H. (ur.), *The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment: Volume 1 — Personality Theories and Models* (273-294). London: SAGE Publications Ltd.
 36. Meeus, W. (2016). Adolescent Psychosocial Development: A Review of Longitudinal Models and Research. *Developmental Psychology*, 52(12), 1969–1993.
 37. Merwood, A., Asherson, P. i Larsson, H. (2013). Genetic associations between the ADHD symptom dimensions and Cloninger's temperament dimensions in adult twins. *European Neuropsychopharmacology*, 23, 416–425.
 38. Mihić, J. i Bašić, J. (2008). Preventivne strategije – eksternalizirani poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja djece i mladih. *Ljetopis socijalnog rada*, 15 (3), 445-471.
 39. Nigg, J. T. (2006). Temperament and developmental psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47 (3/4), 395–422.
 40. Novak, M. i Bašić, J. (2008). Internalizirani problemi kod djece i adolescenata: obilježja i mogućnosti prevencije. *Ljetopis socijalnog rada*, 15 (3), 473-498.
 41. Nyquist, A. C., Fredrick, J. W. i Luebke, A. M. (2019). Adolescent Temperament, but Not Age or Gender, Is Associated with Parental Socialization of Positive Affect. *Journal of Child and Family Studies*, 28(6), 1524-1536.
 42. Oldehinkel, A. J., Hartman, C. A., De Winter, A. F., Veenstra, R. i Ormel, J. (2004). Temperament profiles associated with internalizing and externalizing problems in preadolescence. *Development and Psychopathology*, 16, 421–440.
 43. Olvera, R. L., Fonseca, M., Caetano, S. C., Hatch, J. P., Hunter, K., Nicoletti, M., Pliszka, S. R., Cloninger, R. C. i Soares, J. C. (2009). Assessment of personality dimensions in children and adolescents with bipolar disorder using the Junior

- Temperament and Character Inventory. *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, 19 (1), 13-21.
44. Raboteg-Šarić, Z., Sakoman, S. i Brajša-Žganec, A. (2002). Stilovi roditeljskoga odgoja, slobodno vrijeme i rizično ponašanje mladih. *Društvena istraživanja Zagreb*, 2-3 (58-59), 239-263.
 45. Rajhvajn Bulat, L., Sušac, N. i Ajduković, M. (2019). Doprinos nekih osobnih i okolinskih varijabli u objašnjavanju eksternaliziranih problema adolescenata. *Društvena istraživanja Zagreb*, 2, 271-293.
 46. Rothbart, M. K., Ahadi, S. A. i Hershev, K. L. (1994). Temperament and Social Behavior in Childhood. *Merrill-Palmer Quarterly*, 40 (1), 21-39.
 47. Ručević, S. (2011). Povezanost privrženosti roditeljima s rizičnim i delinkventnim ponašanjem kod adolescenata. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 1 (111), 167-187.
 48. Shiner, R. L., Buss, K. A., McClowry, S. G., Putnam, S. P., Saudino, K. J. i Zentner, M. (2012). What Is Temperament Now? Assessing Progress in Temperament Research on the Twenty-Fifth Anniversary of Goldsmith et al. (1987). *Child Development Perspectives*, 6 (4), 436–444.
 49. Smith, E. E., Nolen-Hoeksema, S., Frederickson, B. L., Loftus, G. R., Bem, D. J., i Maren, S. (2007). *Atkinson/Hilgard Uvod u psihologiju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
 50. Stefanović Stanojević, T., Vidanović, S. i Anđelković, V. (2010). Privrženost, agresivnost i potreba za traženjem uzbuđenja u adolescenciji. *Ljetopis socijalnog rada*, 17 (1), 71-92.
 51. Tackett, J. L., Kushner, S. C., Herzhoff, K., Smack, A. J. i Reardon, K. W. (2014). Viewing relational aggression through multiple lenses: Temperament, personality, and personality pathology. *Development and Psychopathology*, 26, 863–877.
 52. Vasta, R., Haith, M. M., i Miller, S. A. (1998). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
 53. Verstraeten, K., Vasey, M. W., Raes, F. i Bijttebier, P. (2009). Temperament and Risk for Depressive Symptoms in Adolescence: Mediation by Rumination and

- Moderation by Effortful Control. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37, 349–361.
54. Wang, F. L., Eisenberg, N., Valiente, C. i Spinrad, T. L. (2016). Role of temperament in early adolescent pure and co-occurring internalizing and externalizing problems using a bifactor model: Moderation by parenting and gender. *Development and Psychopathology*, 28, 1487–1504.
 55. Wennberg, P. i Bohman, M. (2002). Childhood temperament and adult alcohol habits A prospective longitudinal study from age 4 to age 36. *Addictive Behaviors*, 27, 63–74.
 56. Yap, M. B. H., Allen, N. B., O'Shea, M., Di Parsia, P., Simmons, J. G. i Sheeber, L. (2011). Early adolescents' temperament, emotion regulation during mother–child interactions, and depressive symptomatology. *Development and Psychopathology*, 23, 267–282.
 57. Zhou, Q., Main, A. i Wang., Y. (2010). The Relations of Temperamental Effortful Control and Anger/Frustration to Chinese Children's Academic Achievement and Social Adjustment: A Longitudinal Study. *Journal of Educational Psychology*, 102 (1), 180–196.
 58. Zohar, A. H., Zwir, I., Wang, J., Cloninger, C. R. i Anohkin, A. P. (2018). The development of temperament and character during adolescence: The processes and phases of change. *Development and Psychopathology*, 1-17.